

ФФ 15 (А) 510
А 72

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ДР. М. АНТОНОВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ВІДАВНИЦТВО
ЮРИЯ МИЩЕНКА

ПРАГА

Річовестий

Д-р М. АНТОНОВИЧ

- I. Історія України I.**
Княжа доба.
- II. Історія України II.**
Литовсько-руська
доба.
- III. Історія України III.**
Козаччина та геть-
манщина.
- IV. Історія України IV.**
Нова доба.

**ПРАГА
МСМХЛ**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

~~Д584706-1~~ М1771-1

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА «ЮТ»

Ч. 1.

Др. М. АНТОНОВИЧ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Т. I.

(КНЯЖА ДОБА)

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

ПРАГА 1941

ВИДАВНИЦТВО ЮРІЯ ТИЩЕНКА

Авторські права застережені

Обгортка праці проф. Р. Лісовського

Друковано 2000 примірників.

Друкарня Еміл Віхвер, Прага XVIII - 201.

1. Вступ.

Основною проблемою в історії України являється її відношення до величезних незаселених обшарів на південь і схід від первісного занятого українським народом простору. Засівши за кільканадцять сот літ до Різдва Христового вже міцно між Припяттю і Карпатами, наші предки мали на захід від себе менш-більш густо замешкані терени Європи, натомість на схід простягалися родючі степи без осілого населення. Лише весь час у тягу історії приходили з Азії в ці степи одна за другою орди кочовників, які нищили хліборобську культуру та відтискали її на північ під охорону лісів та багон Волині. Незабаром, одначе, як тільки натиск номадів меншав, знову починався хліборобський рух у сторону Чорного моря. В цім припливі та відпливі, в цім постійнім чергуванні перемог і поразок, криється історія України. Часи поширення осілого населення, захоплення ним морських шляхів та торговельних пристаней, звичайно були і часами полі-

тичного та культурного роздвіту. Новий натиск номадів змітав усе досягнене і хлібороб, знову загнаний у неприступні ліси північно-західної України, мусів переходити до боротьби за голе життя. Нарешті імпазантне розселення ХІХ. століття здобуло для українців поновно їх єдину природню границю — північний беріг Чорного моря, і потягло за собою процес національного усвідомлення етнографічної маси. В цій колонізації найбільше міжнародньо-історичне досягнення України. Заорюючи чорноземи Херсонщини та Кубані, український нарід зискував їх не лише для себе, але й для цілої, спертої на хліборобській підставі, європейської культури, прилучав їх до набутків осілих народів білої раси, до яких культурної спільноти належить і він сам.

Ставлячи колонізаційні здобутки в першому ряді, довершених українським народом на протязі його історії, чинів, треба рівночасно проревізувати погляди, що зокрема в останньому двадцятилітті поширились в українській історіографії. Мається на увазі напрям, який в першу чергу підкреслював в минулім України моменти державні. Головною хибою цього напрямку була односторонність, яка вишукувала в історії властиво лише те, що можна було підтягнути під ідеали модерної національної держави. Причина цьому

лежала в обставинах післяверсальської Європи, де можливості до повного, всебічного розвитку мав лише той нарід, який з Світової війни вийшов із власною суверенною державною організацією. Централізуюча бюрократія, особливо у новостворених державах, з вузькоглядною заїлістю стреміла до нівеляції всіх національних меншин. На словах у кожній конституції існувала для цих останніх вся повнота прав; в дійсності скрізь це були більше чи менше папірові постанови, на які державний апарат не звертав великої уваги. В результаті національні меншини прийшли до переконання, що лише власна держава в стані забезпечити їм можливості всестороннього розвитку. Мріючи про неї, шукали вони у себе слідів такого національного організму в минулому. Але супроти колишнього співжиття зі сусідами в рамках спільного політичного утвору, було їх відношення на підставі сучасних досвідів дуже скептичне. І, очевидно, неправильне. Національний гніт виявився складовою частиною демократичної держави ХХ. віку, але тяжко дошукуватися такого гнету у державі-маєтку першого тисячоліття після Різдва Христового, або у монархії зі становими привілеями.

Держава має значіння тільки як одна з функцій національного життя, як орган для безпеки

розвитку народу — тільки тоді її існування оправдане. Вона засіб, а не самоціль. В часах, коли національне почуття в теперішній формі не існувало, цю гарантію розвитку могли дати теж і інші, не суверенні в нинішньому значінні слова, політичні утвори. Народи, забезпечені у своїм питомім бутті, зовсім не прагнули обов'язково відрубності від усіх інших народів. Століттями давала Україна своїх полководців і адміністраторів на службу Литовській династії, вся українська провідна кляса радісно прийняла Люблинську унію, в основу нещасливого зв'язку з Росією ліг добровільний акт злуки. Очевидно, на ті часи саме в такій злуці бачила Україна вирішення своїх проблем, гарантію свого існування. І коли таке вирішення не пасує до ідеалів самостійності і державности сьогодні, то це не значить, що воно не було давніше осягом вартим змагань. Суверенний бюрократичний апарат вважається тепер невідмінним сторожем національних прав, але велике питання, чи так воно буде теж у майбутньому, у тій Європі, що зродиться з потрясень сучасної війни. У XVI—XVIII. віках єдиною гарантією релігійної свободи була приналежність підданих до тоїж самої віри, що і їх володар. Ріжні привілеї та обіцянки рятували їх від утисків у цій ділянці не більше, ніж демо-

кратичні конституції модерну національну меншість. Пізніші часи знайшли можливість конфесійної толеранції. Рано чи пізно знайдеться така можливість і для національності, хоч певне, не в рамках бюрократичної держави. Найважлишим лишилось завше забезпечення свобідного розвитку народу, а яка саме організаційна форма цей розвиток гарантує — річ другорядна. Форма держави змінювалася протягом останнього тисячоліття багато разів і нема більшої односторонності, як вважати післяверсальські національно-демократичні утвори за єдино можливий і єдино міродайний вияв політичного життя.

«Чоловік та жінка на безлюднім острові можуть не створити родини, але вони мусять створити державу», висловився німецький історик Дельбрік. Завше залишиться держава найвищим організаційним досягненням народу, але завше мінятиметься ідея, яка лягає в її основу і завше лишилось вона тільки одною з функцій народнього життя. Найцікавіше простежити еволюцію України, абстрагуючи від національно-державних мірил сучасности, а беручи усі минулі форми життя, як вислід тодішніх, якимись мотивами, очевидно, оправданих, політичних ідей і прагнень. При такому підході стануть релефніше сховані в українським народі конструктивні сили і підкре-

слиться належно це вже згадане найважливіше діло нашої тисячолітньої історії — колонізаційний рух на схід.

Подаючи при цім реєстр важніших загальних праць з нашої історії, треба зауважити, що крім української, лише польська історіографія дала нам синтетичну, зі свого становища зроблену, оцінку розвитку України*). Російські, німецькі та французькі праці, писані українськими авторами, представляють собою фактично передачу українського становища в чужій мові. Вважаю за доцільне їх тут навести, для того, щоб український читач міг щось порадити чужинцеві, який інтересувався б нашим минулим.

М. Аркас, Історія України. 1 вид. Київ 1908.

М. Грушевський, Ілюстрована історія України. 1 вид. Київ 1912.

A. Jabłonowski, *Historya Rusi Południowej do końca XVIII wieku*. Kraków 1912.

М. Грушевський, Історія України-Руси, 10 томів. Київ—Львів 1905—1937.

*) Ряд московських історій Росії не може рахуватись: історичний процес на Україні представлений в них в виді розірваних, позбавлених генетичного звязку епізодів. В останніх часах готуються синтетичні історії України англійського (*See Вільфред Сімпсон*) та німецького (*Ганс Кох*) учених. Але щось ближчого про появу цих праць сказати покищо не можливо.

- М. Костомаров*, Історія України в життєписах визначніших її діячів. Львів 1918.
- С. Томашівський*, Українська історія, I. Старинні та середні віки. Львів 1919.
- Олександра Єфименко*, Історія українського народу, 2 т. Харків-Київ 1922.
- О. Терлецький*, Історія української держави, 2 т. Львів 1923—1924.
- Д. Багалій*, Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті I. Харків 1928.
- М. Яворський*, Коротка історія України, 6 вид. Харків 1928.
- М. Яворський*, Історія України в стислому нарисі, 2 вид. Київ 1928.
- Н. Мірза-Авакянц*, Історія України в звязку з історією Західної Європи. Київ 1928.
- Д. Дорошенко*, Нарис історії України, 2 т. Варшава 1932—1933.
- М. Голубець*, Велика історія України. Львів 1936.
- М. Грушевський*, Очерк истории украинского народа. Петербург 1904.
- М. Hruschowskyj*, Geschichte des ukrainischen Volkes, I. Wien 1916.
- Д. Дорошенко*, Огляд української історіографії. Прага 1923.
- «Украинский народ в его прошлом и настоящем» 2 т. Петербург 1914—1916.

- І. Огієнко*, Українська культура. Катеринослав-Ляйпциг 1923.
- W. v. Zalozienskyj hrs.* Das kulturelle Leben in der Ukraine. Münster i. W. 1929.
- А. Козаченко*, Українська культура, її минувшина й сучасність. Харків 1931.
- І. Крип'якевич ред.*, Історія Української культури. Львів 1937.
- І. Крип'якевич-Б. Гнатевич.* Історія українського війська. Львів 1936.
- Д. Чижевський*, Нариси з історії філософії на Україні. Прага 1931.
- О. Лотоцький*, Автокефалія, 2 т. Варшава 1935—1938.
- М. Грінченко*, Історія української музики. Харків 1922.
- Р. Лашенко*, Лекції по історії українського права, I—II, 1. Прага 1923—1924.
- С. Сірополько*, Історія освіти на Україні. Львів 1937.
- М. Голубець*, Начерк історії українського мистецтва, I. Львів 1922.
- Ф. Колесса*, Українська народня словесність. Львів 1938.
- О. Терлецький*, Вплив природи на історію України. Львів 1930.

2. Початки українського народу.

Вже в часах останнього європейського заledenня здібаються на Україні безсумнівні сліди людського життя. Льодовець не покрив всієї нашої території, але в безпосередній близькості від нього людина жити не могла. Найдавніші людські стоянки знаходяться тому на крайнім півдні України, в Криму. Племена, що мешкали тут, жили з ловецтва та рибальства, причім їх головну поживу складали великі звірі арктичного клімату, в першу чергу мамут і рен. Коли з протягом віків льодовець почав танути й уступати на північ, то за ним посунули і звірі, що звикли до холодного підсоння. Люди, які жились цими звірями, мусли і собі рухатись в томуж напрямі і пізніші стоянки палеолітичного ловецького населення знаходяться вже і в північній Україні, а далі в Росії та на Білорусі. Українські терени на деякий час спорожніли, частинно вкрились густим лісом і наповнились силою хижих звірів, передовсім вовків. Одначе, згодом почало просочуватись на

Україну через Кавказ і Кубань нове населення, на цей раз осілої хліборобської культури. Прабатьківщиною цього населення були землі Малої Азії та Месопотамії. Нові хліборобські поселенці принесли зі собою культуру шліфованого каменю (неоліт) та високу гончарську техніку. Вони досить густо заселили центральну Україну — Полтавщину, землі між Дніпром та Дністром, Галичину, Закарпаття, а також Семигород та угорську низину. Гарно, на червоно і біло помальовані черепки з посуду, робленого цим народом, знаходяться в великій кількості на місцях колишніх його осель. Від них дістав матеріальний побут племені назву мальованої кераміки або Трипільської культури, бо в околицях Трипілля, на південь від Києва, знаходяться його стоянки найгустіше. Цілий спосіб життя трипільського населення був наскрізь мирно хліборобський.

Таксамо осілою і мирною вдачею вирізнялись племена, які через річну систему Балтійського моря просунулися на північно-західні українські землі та на Волинь. Ці останні належали до населення мегалітичних культур, що розселилось скрізь по берегах північно-європейських морів та Атлантичного океану. На Україні зявляється їх культура вже лише в пізній формі

свого розвитку, що характеризується «цистами», гробівцями у формі великих коробок із кам'яних плит.

Зовсім інший характер мав нарід, який ховав покійників у своїх могилах з бойовими топірцями та глиняними виробами з вдавленою орнаментикою (шнурова кераміка). Була це войовнича, рухлива, правдоподібно, індогерманська раса, що зі сходу з'явилася в неолітичну добу на Україні. Індогермани виступили в ролі завойовників, що підбили трипільське населення та зформувалися у провідну верству над ним. З часом, однак, почалась повільна асиміляція переможців та переможених. В бронзову добу знаходиться на Україні менше-більше одностайне хліборобське населення, в культурі якого заступлені складові частини Індогерман, Трипільців та народу кам'яних «цист». В обставинах органічної злуки та змішання цих елементів минає на Україні бронзова доба. На самій Україні не так скоро навчилися обробляти металі і бронзові вироби здебільшого привозилися з Малої Азії, з якою наші землі залишалися в тіснім торговельнім звязку.

В початках останнього тисячоліття перед Різдом Христовим почали в південно-українські степи прориватися войовничі номадські орди: Кімерійці, потім Скити (коло половини VIII. віку).

Від їх натиску осіле хліборобське населення му- сіло відсуватися під охорону лісів та великих рі- чок. Часами, підбивши якісь частини осілого на- селення, творили кочовники степові держави, але часто, як наприклад більшість Скитів, вони ли- ше нищили хліборобів та забирали степи під свої кочовиська. Натомість хлібороби мали власні політичні організації: це видно з того, що бороть- ба проти степовиків ведася з певним пляном. Ці- ла система оборонних валів, що майже неперерив- ною лінією тягнуться між Дністром та Дніпром, складає високе свідощтво організаційних досяг- нень цих племінних держав. Грецькі джерела передали назви кількох таких осілих племен, що втримали свою територію перед натиском кочо- вих Скитів: це Агатирси, Неври та Будини Геро- дота. Перський цар Дарій I. (525—485) в помсту за спустошення, які поробили Скити в Малій Азії, пішов на них походом через Балкани й Ду- най (512. до Р. Х.). Похід не приніс Персам три- валих завоювань, але сильно ослабив скитські орди і дав перевагу хліборобському населенню.

Занепад Скитів і рух осілих племен до Чорного моря зараз же потягнув за собою оживлення торговельних та культурних взаємин із Грецією. В останніх віках перед Р. Х. та у перших століттях християнської ери ці взаємини так затіснилися, що

273213
можно сміло говорити про приналежність України до Середземноморсько-Понтійського культурного кола. З наших земель вивозили в першу чергу збіжжя, а далі хутра, мед, віск і інші сировини, а взамін приходили з Греції вино, та мистецьке начиння. Сприяло торгівлі й те, що кочові Сармати, які в середині IV. віку перед Р. Х. з'явилися на зміну Скитам, не були такі дикі й самі підпадали впливам геленської культури. На півдні України ширилися теж релігійні системи, що створилися в передній Азії, як наслідок культурного перемішання Греків та тубільців у імперії Олександра Македонського й діадохів. З богів особливо почитали Аполона з луком та Діану зі списом. Головною опорою грецьких впливів на Україні було зовсім ззеленизоване Боспорське царство зі столицею у Пантикапеї над Керченською протокою. Воно проіснувало до середини VI. століття після Р. Х.

На зміну кочовим ордам зі сходу наступила хвиля войовничих племен з півночі. Коло 200 р. перед Р. Х. з'явилися на лиманах Дністра та Дніпра Бастарни — правдоподібно германська група знад берегів Балтійського моря. Тимже шляхом, знад нижньої Висли, присунуло на Україну в III. віці християнської ери германське плем'я Готів. Ці останні оснували на українських зем-

лях до Дунаю і Карпат велику державу, в якій
творили лише тонку провідну верству. Головна
маса населення складалася і далі з нащадків тих
самих племен, що виступили на нашій землі вже
у неолітичній добі, змішавшись із народом ма-
льованої кераміки. Ці тубільчі племена зберегли,
принаймні частинно, і власну політичну організа-
цію у формі племенних князівств, які лише ви-
знавали зверхність готського короля. Мабуть са-
ме вони відомі з візантійських хронік під іменем
Антів, при чому Греки переховали навіть ім'я од-
ного з таких володарів, забитого Готами — *Боза*.
Готи мали деякий культурний вплив на тубільче
населення — від них походить частина україн-
ських весільних звичаїв.

Коло 370. р. нашої ери готська держава розпа-
лась під натиском монгольської орди Гуннів, що
з глибини Азії посунула на Європу. Головна
маса Готів відступила в межі Римської імпе-
рії на Балканський півострів, а рештки змі-
шались із тубільчим населенням України,
при чому подекуди, як напр. у Криму, вони
ще до XVI. віку зберігали свою германську мову.
Гунни тільки пройшли українськими степами, а
задержались аж на Угорщині. Ще коротше три-
вав перехід Болгарів (кінець V. віку) та Аварів
(середина VI. віку). Після них запанував на

Україні на кілька сот літ спокій. Над долішньою Волгою оснувала в цей час орда Хозарів власну велику державу, яка закрила дорогу дальшим хвилям кочовників і уможливила українським племенам знов почати розселення до Чорного моря. В цих часах виступають вони як етнографічно і мовно приналежні до словянської групи; але чи була це приналежність споконвіку характеристичною для хліборобського населення басейнів Дніпра та Дністра, чи проявилась вона тільки тепер, як результат того, що войовниче словянське плем'я виступило в ролі панівної політично-творчої верстви, накидаючи підбитим хліборобам свою мову й звичаї, лишається питанням отвертим. Очевидно, можна оперувати аналогіями: на Балканському півострові войовничі предки Сербів та Хорватів запанували над рештками осілого населення римських провінцій; також і на Московщині невелика верства завойовників-словян підбила численні фінські племена. Але все це тільки шлях аналогій. Якраз останні дослідження вважають саме корінну частину української території між Карпатами й Прип'яттю прабатьківщиною Словян.

Так чи інакше, у IX—X. століттях ряд словянських племен заселяв українські землі аж до моря і своїми розбишацькими нападами на Ві-

зантію виявив значне напруження воєнної енергії. Над морем, понад Дністром та Богом, сиділи племена Уличів і Тиверців, над горішнім бігом цих рік починалась земля Дулібів, надприпятські багна замешкували Дреговичі, а Волинь, аж під самий Київ, творила область мирної лісової культури Деревлян; войовниче, але, мабуть, нечисленне плем'я Полян жило в Києві та його найближчій околиці. Їхня територія перша дістала назву Руси, що їй судилася така велика будучність. На північний схід від Києва, над Десною, мешкали Сіверяни. Ці відомости про українські племена, передані старим літописцем, знайшли своє потвердження і в археологічних дослідах. З інших згаданих там словянських племен: Радимичі, Кривичі та Полочани, належать до предків білоруського народу, а Словени і може Вятичі влились в етнічний тип Росіян.

3. Повстання і розцвіт Київської Держави.

Племінний поділ передумовлював, розуміється, досить високий ступінь політичної зорганізованості. Але в часах, про які говорять перші записи київських літописців, себто в кінці IX. й початках X. віку, поодинокі племенні утвори находились уже в стадії розкладу. У формі невиразних звісток доховались дані про суперництво Тиверців та Уличів із Полянами, трохи виразніше, очевидно, завзята боротьба цих останніх з Деревлянами. Та з самого початку виступали напр. Поляни й Сіверяни як об'єднане політичне ціле. Інші племена одне за другим теж зливаються в спільну державу під проводом полянського центру Києва. Це була конечність моменту. З кінцем IX. століття попало місто Київ у виїмково сприятливі зовнішні умови, опинившись у самім осередку культурного світу. Водяний шлях «із Варяг у Греки», що йшов Дніпром, Двиною та Волховом, сполучав тоді Візантійську імперію, що саме пе-

реживала добу свого другого розцвіту, зі Скандинавією, де теж морська та торговельна експанзія вікінгів досягла свого апогею. Рівночасно зберігав ще значіння Багдадський каліфат; на шляху арабських купців до Європи лежав якраз Київ, Куяба мусульманських письменників. На південнім заході значної могутності досягло перше Болгарське царство, якого культурні звязки з нашим Подніпров'ям тільки останніми часами починають знаходити належну оцінку. На перехресті торговельних шляхів, між багатими освіченими сусідами, мусів і Київ зробитися місцем зосередження капіталу, а це знову дало йому перевагу над околицею. Напевне не без допомоги наємних варязьких дружин довершували київські князі свої завоювання, але важно в першу чергу, що саме вони, а не їх сусіди, мали фінансову можливість забезпечити собі висококваліфіковане військо. З другого боку набув Київ також притягаючої сили; він став місцем вигідної наживи супроти блиску і принад, якого не міг остоятись племінний партикуляризм. Першим завданням київських володарів було завоювання і удержання головної комунікаційної артерії Дніпра та Волхова. Створившись в силу сприятливої зовнішньої ситуації, Київське князівство зберегло риси примітивної торговельної держави.

Перший київський князь, про якого відомо щось певного, був *Олег*; в договорі цього володаря з Візантією з 911. року, застережено київським купцям у Царгороді ряд торговельних привилеїв. Отже воєнні дії, які могли попереджувати заключення договору, були вдалі для Русі. Пізніший літописний переказ зберіг про них пам'ять, як про похід *Олега* на Царгород. Значна частина сил, на які сперався цей князь, складалася з наємних варязьких дружин; ця обставина свідчить про великі спроможності київського капіталу, хочби й частина заплати воякам йшла в натураліях — харчами або тканинами. Десь коло половини X. віку закінчилось підбиття Уличів і Тиверців, що загрожували шлях на Візантію, і Київська держава вступила в довгу боротьбу з безпосередніми сусідами столиці — Деревлянами. Очевидно, торговельний шлях Дніпро—Волхов був уже певно в руках київських князів і їм лишалися вільні руки для експанзії в інші сторони. Князь *Ігор* мав навіть полягти у бою з цими новими суперниками. Як певну сторінку з діяльності *Ігоря*, можна, одначе, подати тільки його договір з Греками з року 944. І тут, як і в умові *Олега*, на першому пляні стоять торговельні справи, очевидно, найважливіші для обох партнерів. Умови були вже не такі вигідні для Русі і тому набірають правдо-

подібності вістки про поразку Ігоря в морськiм бою пiд Царгородом. Так напр. обмежено право руських купцiв закуповувати дорогi тканини у Візантiї, себто ця вигiдна торгoвля мала залишатись монополем грецьких комерсантiв. Дружинi Ігоря, Ользі, приписав початковий лiтопис остаточне пiдбиття Деревлян i прийняття христiянства. Вiдомо, що якось схiдно-словянська княгиня їздила у Царгород за охрещенням i можна прийняти як певне, що коло половини X. столiття впливи христiянства стають помiтнi у Київі.

За князя Святослава (коло 956—972) вже всi схiдно-словянськi племена прийшли у звязок iз Київом. Крiм того цей князь пiдбив Фiнiв у до-рiччi горiшньої Волги, погромив Болгарське царство над середнiм бiгом цієї рiчки та напав на Хозар. Хозарська держава, що в VIII—IX. вiках переживала епоху свого розцвiту та мабуть тримала пiд своєю владою i українськi терени до цього часу, значно ослабла. Святослав знищив її до решти, здобувши i зруйнувавши головнi мiста — Итилъ та Саркел. Можливо київськiй князь плянував опанувати торговельну артерiю Волги, що сполучувала Скандинавiю з Багдадським калiфатом, так як уже опанував вiн днiпровськiй шлях. Але наслiдки знищення Хозарiї виявились фатальнi. Не здержуванi нiким, посунулi новi хвилi хижих

азійських кочовників на українські степи і то саме в часі, коли Святослав зв'язав свої сили новою військовою на південнім заході, бажаючи завоювати Болгарію. Перемігши й тут Болгар, Святослав заняв, однак, на Балкані занадто небезпечну позицію і це довело його до збройного зудару з Візантією. З першою в той час військовою технікою й тактикою Греків ніяка тодішня європейська держава мірятись не могла. Після ряду боїв, оточень і заблюкований в Доростолі над Дунаєм (971.), мусів Святослав помириться і залишити Болгарію. Під час повороту поляг він у бою з Печенігами — номадською ордою, що саме прорвалася із Азії.

Великі розміри Київської держави йшли впарі з дуже слабим зв'язком поодиноких її частин. Єдиними носіями державної влади були князь і його дружина — звичайно кількисот вояків, що жили на княжій дворі і уявляли собою збройну силу та урядництво. Коли літопис говорить про завоювання якогось нового племені, то на практиці означало це річний (або і лише одноразовий) збір данини самим князем чи котримсь із посланих ним дружинників. Зібраний часто в натураліях податок мусів вистарчити на державні потреби, себто, в першу чергу, на утримання княжого двору. Ціла держава вважалася особистим маєтком князя і його родини і згідно зі засадами приват-

ного права він мусів її розділити між усіма своїми синами. З трьох спадкоємців Святослава, *Ярополк* (972—979) сидів у Києві, *Олег* у *Деревлянській* землі, а *Володимир* на півночі в *Новгороді*. Між ними негайно почалась ворожнеча. *Ярополк* переміг *Олега*, який поляг у боротьбі; його землі знову зєднались з *Київом*. Можливо, що в цій династичній боротьбі ще грали ролю партикулярністремління *Деревлян*. Наймолодший брат, *Володимир Великий* (979—1015), прикликавши на допомогу варязькі відділи, опанував *Київом* і, вбивши *Ярополка*, залишився самотнім володарем цілої держави. Його панування можна вважати вершком могутності *Київа*. Він докінчив обєднання українських земель, заввавши західню *Україну*, т. зв. *Червенські* *городи* (981). Можливо, що впливи його простягались і на *Карпатську* *Україну*. Найупертішу боротьбу довелося вести *Володимирові* з *Печенігами*, проти яких побудовано здовж *Росі* цілу систему валів та укріплень. *Київ*, столиця могутньої держави, залишався у відношенні до кочовників прикордонною твердинею.

Найважнішим чином *Володимира* було прийняття християнської віри (десь коло 988). Це був акт державної необхідности. Лише церква розпоряджала в тих часах освіченими людьми та міц-

ною ерархічною організацією, а цього всього потребувала велика держава для власного втримання. Поганство на Україні не витворило ні окремої священничої касты, ні власної ерархії і це влекшувало боротьбу з ним. Певно і уяви про окремих богів були досить неясні, хоч їх і звязують із силами природи (Перун — грім та блискавиця; Хорс — сонце і т. д.). Новіші досліди вказують на Болгарію та на Охридський патріархат, як на джерело, з якого Володимир міг прийняти християнство. Болгарське царство в цей час уже підупадало, а з ним разом тратила значіння і його церква, одначе саме це й могло бути в очах київського князя рішачим моментом. Приймаючи нову віру, необхідно опинялась держава в залежності від її церковної організації. А тому, що царгородський патріарх був зовсім в руках царя, мусіла така залежність відбитись і на політичнім житті країни. Ця небезпека, велика супроти сильної Візантії, меншала з огляду на слабкість Болгарії та патріархату в Охриді, а тому й вигідніше було звязатися з цими останніми. Лише пізніше, коли Візантія завоювала Болгарію (1018), мусів і Київ прийняти митрополитів-греків, що подбали по можливості затерти сліди незалежної від них православної церкви на Україні.

Після смерти Володимира вибухла знову колот-

неча між його нащадками, якої поодинокі події неясні, бо найпідприємчивіший із синів, Святополк, що з перервами майже чотири роки (1015—1019) втримав владу над Київом, попав у якісь нелади з церковними кругами. Через це виведений він у хроніках, як найчорніший злочинець із епітетом «Окаянного». Він повбивав більшість своїх братів (з яких двоє Борис та Гліб попали пізніше між святі). Це само по собі зовсім не було чимсь незвичайним у поняттях тих часів, коли лише таке кровопролиття могло гарантувати необхідну цілість держави, яку згідно зі звичаєм треба було ділити. Взаємні вбивства братів-спадкоємців були свого роду традицією напр. у франкській монархії Меровінгів. Але з Ярославом у Новгороді боротьба затяглась. Святополк спирався на допомогу короля польського Болеслава Хороброго, якому за це віддав Червенські городи, а Ярослав — на покликаних зза моря варягів. Остаточно Ярослав розгромив Святополка над Альтою (1019) і єдність Київського князівства була ще раз врятована. Що правда, останній син Володимира, Мстислав, князь Тмутороканський, з'явився був на Україні та, побивши Ярослава під Лиственном (1024), змусив уступити собі лівий беріг Дніпра. Але він швидко помер бездітним і залишив свої володіння у спадщину братові (1034).

Правління *Ярослава Мудрого* (1019—1054) своїм зовнішнім блиском дорівнювало часам *Володимира*. Коли після смерти *Болеслава Хороброго* (1025) вибухла в Польщі межиусобиця, приєднав *Ярослав* назад до *Київа Червенські городи*. Ще важнішим успіхом був рішучий розгром *Печенігів* під брамами *Київа*, коли вони 1036. наважились напасти на столицю. Після цього вони зникли взагалі з українських степів, а князівство дістало на яких тридцять літ спокій від грабіжних кочовників. В 1043. році розпочав *Ярослав* останню в нашій історії війну з *Візантією*. Напад на *Царгород* не вдався: *Греки* розбили сухопутне військо, що йшло під проводом воеводи *Вишати*, а «грецьким вогнем» спалили багато руських кораблів перед *Царгородом*. Але відступаючій флоті вдалося розбити послану навздогін грецьку ескадру в лимані *Дніпра*. Правдоподібно у звязку з цією війною вступив на митрополичий престол у *Київі* в перший раз *Українець* — *Іляріон*, один із найвидатніших наших письменників. Невдалий перебіг війни, одначе, змусив *Ярослава* до уступок і 1051. *Іляріон* зрікся свого становища, а наступником його став знову присланий із *Царгороду Грек*. На часи панування *Ярослава* (коло 1052) припадає перше списання існуючих норм звичає-

вого права, т. зв. «Руська Правда» — найстарше словянське писане право взагалі. Варто ще згадати за широке споріднення Ярослава з усіма найвизначнішими правлячими домами Європи. Наймолодший його син Всеволод мав за жінку навіть візантійську принцесу, найвище можливе подружжя в тих часах.

4. Гегемонія Київа на сході Європи.

Державу свою Ярослав поділив між семеро своїх синів і це стало початком її дефінітивного розпаду. Одначе, Київ остільки переважав інші землі багатством та могутістю, що володар його залишався ще довго наймогутнішим на сході Європи. Не диво, що незабаром почалась між поодинокими спадкоємцями боротьба за це місто, тим більше, що в ньому засів нелюблений киянами старший Ярославів син, *Ізяслав*, (з перервами 1054—1078). Теоретично існувало поняття старшости між братами, але воно не було міцно вироблене і правним володарем міг бути кожен член княжої династії, що десь у цих часах почала виводити себе від легендарного варязького привідця Рюрика. Але крім дедалі все більшого поділу поодиноких земель між дальшими нащадками різних ліній Ярославових синів, по мірі того, як швидко множились поодинокі княжі родини, були і об'єктивні причини розпаду державної єдності. Занепад Візантії, Скандинавії та Багдад-

ського каліфату позбавив Україну вигідних торговельних партнерів. Грошеве господарство почало занепадати і великий князь у Києві вже не мав змоги утримувати відповідну для оборони всієї землі кількість війська. А заняття чорноморських степів новою дуже дикою і хижою ордою Половців в шестидесятих роках XI. віку поставило нарід перед необхідністю боротьби за існування. Ряд дрібних князів зі своїми дружинами з окремих волостей лекше міг оборонитись від постійних, але звичайно невеликих кочовничих наїздів. Тому поодинокі місцевості швидко зрослися зі своїми князями і бачили тільки в них своїх володарів та оборонців. Зрозуміння необхідности державного роздроблення виступило ясно в тогочаснім суспільстві. Взаємна різня братів спадкоємців, як після смерти Святослава та Володимира, стала неможливістю. Саме в цей час почали літописці творити «окаянну» репутацію найенергійнішому братовбивці Святополкові. Князь із дружиною стали тепер вартістю і кожне значніше місто тільки й мріяло здобути собі свого окремого князя. Так замість партикуляризму племінного з X. віку почав з кінцем XI. віку зазначатись партикуляризм територіяльний. Найскорше відокремилась Галичина, де засіли князі лінії Ростислава Ярославича. Швидко ство-

рили відрубну цілість теж Сіверщина та Переяславщина. У першій з цих земель міцно засіла династія Ольговичів, потомків Святослава Ярославича. Натомість Волинь та Турово-Пінщина, хоч і мали часто своїх власних князів, ще довго перебували у тісному звязку з Київом.

Зберегти в таких обставинах, принаймні теоретичну єдність землі, можна було лише, надавши київському князеві титул цісаря, або короля, який стояв би морально вище над територіальними князями. Але на відповідне для цього напруження політичної думки Київська Русь не спромоглася. Володаря «золотоверхого» міста називали, правда, «великим» князем, але цей епітет не надав йому ніякої особливої ваги. «Великими» стали себе незабаром іменувати також князі Чернігівські, Смоленські, а на російських землях — Рязанські та Владімірські. Вина за цю політичну недальновидність падає на інтелектуально провідну верству — духовенство. В Німеччині саме воно стало головною опорою цісарства. Коронуючись (962) на цісаря Священної Римської Імперії, Отто Великий якраз заснував свою могутність на службовому духовенстві, залежному від нього у своїх земельних наділах. Але на Україні духовенство було чуже, грецьке, ніяк не зацікавлене у вивищенні київського князя.

Українець, митрополит Іляріон, величав Володимира Великого «каганом». Цей хозарський титул скорше всього можна прирівняти до титулу «царя». Іляріон певне мав на увазі, як митрополит, авторитетом Божим піднести значіння київського князя. Володимир став по його словам «єди-нодержцем землі своєї» і «вподобився посі-щення Вишнього», а сина Ярослава, возве-денного Богом од чресел його, «зробив Гос-подь наступником у владі*). В цьому були готові зародки концепції Богом вивщеної київської династії. Але володіння Іляріона було коротке і його велика ідея не знайшла по-слідовників.

Заволодіти Київом міг, коли йому усміхалося щастя, кожен князь, навіть так сумнівно спорід-нений з Рюриковичами, як Полоцька династія, що можливо ніколи й не підлягала Києву. Війна проти цієї першої білоруської держави завше бу-ла дуже популярна серед українських князів, які для неї залишали свої домашні усобиці. Над рікою Немизою 1067. розбила коаліція синів Яро-слава полоцького князя *Всеслава*. Полоненого його привезли до Києва, але тут міське населення

*) Цит. по: Грушевський Історія української лі-тератури II, 65—67.

визволило його і наставило собі князем, вигнав-ши Ізяслава. Через кілька місяців Всеслав утік назад до Полоцьку. Так само, користаючись із непопулярності Ізяслава, захопив був київське княження чернігівський *Святослав II. Ярославич* і затримав аж до своєї смерті (1073—1076). Правда зростися з містом судилося, одначе, лінії наймолодшого брата *Всеволода*, що наслідував Ізяславові (1078—1093). Літопис критикує цього князя за те, що оточив себе молодшими дружинниками і не слухав ради старих досвідчених мужів. Неперечно, вийшов цей закид з кругів саме значної київської аристократії, яка мала близькі стосунки з монастирями, де писались хроніки. Відома постать такого аристократа *Яня Вишатича*, сина погромленого Греками воєводи. Вишатич належав до найбагатших і найвпливовіших мешканців столиці й славився своєю побожністю. Очевидно, дійшло в Києві в другій половині XI. віку, мабуть, не без звязку зі заворушеннями часів Ізяслава, до зросту значіння старших, спертих на власні земельні маєтки, дружинників. В зближенні з масою вояцтва треба бачити спробу розумного і хитрого князя зміцнити свою владу та знайти опертя проти завеликих претенсій вищого вояцтва.

Може власне завдяки цьому загостренню

після смерти Всеволода престол перейшов не до його сина Володимира Мономаха, а до старшого в роді Святополка II. Ізяславича (1093—1113). Це був мало здібний і нерішучий володар. Щоби врятувати свою землю перед нападами кочовників, він одружився з донькою ватажка Тугоркана. Та це нічого не помагало: половецький хан Боняк знищив навіть найбільшу київську святиню, Печерський монастир. Десь у кінці XI. віку зникають і чутки про форпост Українців над Чорним морем — далеку Тмуторокань. Очевидно, стала вона жертвою половецького натиску. Вся вага боротьби зі степовиками впала на Володимира Мономаха, який сидів на найбільше висуненім на полудне, Переяславським князівстві. Бажаючи дістати допомогу інших земель, заініціював Мономах зїзд князів у Любечі (1097), який мав затвердити за кожним з них посідання його волости і таким коштом досягти спільної акції проти степу. Князі, кожен забезпечений землею за себе і нащадків, не боячись, що йому вирвуть його частину, розуміється, міг значно повніше присвятити себе справі боротьби з номадами. Але відразу після зїзду Святополк II. вхопив і осліпив галицького князя Василька Теробовельського. В наслідку вибухла нова межиусобиця, чого якраз хотів у

власнім інтересі уникнути Мономах. Політика Мономаха знаходила співчуття у найширших колах громадянства і для них він залишився головним героєм спільних успішних походів проти Половців на початку XII. віку (1103, 1107). Особливо похід 1111. р., закінчений страшним погромом кочовників над річкою Сальницею, надовго звільнив Україну від грабіжних нападів.

Не диво, що після смерті Святополка II. княгини, всупереч постановам Любецького зїзду, який гарантував кожній родині її волость, вигнали сина покійникового і покликали, вславленого недавніми перемогами, *Володимира Мономаха* до себе (1113—1125). Місто залишилося при своєму виборі і зберегло вірність славному князеві та його потомкам. Але всеж це революційне покликання стало причиною столітньої боротьби нової київської династії з чернігівськими Ольговичами, старшою лінією Ярослава Мудрого, які вважали свої права на Київ більшими. Справді, за панування зручного політика Мономаха, що обєднав під своєю владою Київщину, Волинь, Переяславщину, Смоленщину, Новгород та до річчя горішньої Волги, до серйозної боротьби не дійшло. Ціла східня Європа без спротиву визнавала першенство Києва. Таксамо вмів і син його *Мстислав* (1125—1132), силою особистого авто-

ритету, без війни зберегти провідне становище. Князівській енергії давав він вихід у популярних спільних походах на Полоцьк (1130). Тільки брат і наступник Мстислава, Ярополк, не мав уже здібностей на трудну роль провідника всієї Руської землі. Крім того сіверські Ольговичі знайшли собі союзника в Галичині, яка теж чулася zagrożеною могутністю Київа. Це останнє князівство росло в цей час на силах. Сини Ростислава Ярославича: *Володар* перемишльський та осліплений *Василько* теребовельський жили в згоді. Після смерти обох братів зєдналась ціла земля під владою одного князя, сина Володаревого, *Володимирка* (1124—1153), хитрого політика й упертого ворога Київа.*) З його допомогою захопив київський стіл після смерти Ярополка, *Всеволод II*. Ольгович зі Сіверщини (1139—1146). Видатний політик втримався він у Київі аж до смерти, але його спроби забезпечити тут панування своєї династії не вдалились, не дивлячись на те, що він готовий був окупити це забезпечення від київських міщан значними обмеженнями княжої влади в їхню користь. Київщина не спокусилася ніякими привілеями, щоби лише збе-

*) Імя „Володимирко“ — призирилий димітутив ворожої галицькому князеві Київської літописи. Справжнє імя його було Володимир.

регти вірність молодшій лінії Ярославичів: інтересний приклад інтенсивності партикулярного патріотизму в поодиноких землях. Зараз же після смерти Всеволода захопив Київ талановитий внук Мономаха, *Ізяслав II*. Мстиславич (1146—1154) з Волині, а кияни самі вбили брата Всеволодового, Ігоря, та привітали поворот їх улюбленої династії. Одначе, тепер усобиця почалась серед неї самої. Син Мономаха, *Юрій Довгорукий*, князь суздальський, спераючись на свої словяно-фінські землі, заявив претенсії на Київ. Це вперше сягала політично сконсолідована московська держава по гегемонію в східній Європі. Та Київ був ще досить сильний, щоб устоятися проти спілки Суздаю з Галичем, а в особі *Ізяслава II*. знайшов він лицарського вождя. *Юрієві* вдалося лише на короткий час захопити столицю. Слідом розгромив його *Ізяслав* біля могили *Перепетихи* (1151) і звернувся проти Галичини. Одначе його успіхи проти *Володимиркового* сина, *Ярослава Осмомисла*, перебила передчасна смерть.

Остання епоха сили та значіння колишньої резиденції *Володимира Великого* за *Ізяслава II*. знайшла свій вираз у ще одній спробі наперекір царгородському патріярхові поставити митрополита з місцевих. Собор із шести єпископів вибрав видатного письменника і ученого *Клима*

Смолятича (1147—1155), але після смерти Ізяслава втратив цей останній всяке оперття і мусів зріктися митрополичого стільця. Вигнавши інших суперників, вїхав *Юрій Довгорукий* до Київа (1155—1157), але після його скорої смерти влаштували кияни різню ним приведених зненавиджених суздальців. Після дальшого кількालітнього переходу з рук в руки віддихнуло місто на деякий час під берлом брата Ізяславового, *Ростислава*, князя смоленського (1161—1167).

5. Боротьба за гегемонію в східній Європі.

Зі смертю Ізяслава II. скінчився період переваги Києва на сході Європи. Город тратить щораз більше своє давнє значіння, а згадані вже зовнішні причини, в наслідок яких Україна з осередку культурного світу пересунулась на загрожену номадами периферію, спричинювала і дальший занепад його багатств і торгівлі. Це видно й по тому, що в боротьбі за нього починають після смерті Ізяслава й Ростислава брати перевагу несимпатичні киянам суздальці чи Ольговичі. Очевидно, місто вже не мало голосу в своїй власній долі. Але й чернигівські князі не здобулись на більшу політичну міць зі своєї, в силу сильного розмноження роду Ольговичів, поділеної на найдрібніші уділи, Сіверщини. Дійсна гегемонія на сході Європи переходить до російського князівства Ростова, Суздалю і Владіміра, що в цей час об'єднались під синами Юрія Довгорукого — Андрієм Боголюбським (1157—1174) та

Всеволодом Велике Гніздо (1176—1212). Суздальська гегемонія затяжіла над Україною. Андрій та Всеволод хотіли звести Київ на становище другорядне. Для цієї ціли старались вони тримати там слухняних їм князів та часто їх перемінати. Для цієї ціли улаштовано і страшний розгром безборонного міста, що добровільно відкрив суздальському військові свої брами (1169). Зручна політика північних князів та великі ресурси, що вони могли витягнути зі своєї землі, якої пасивне фінської крові населення дозволяло на початки князівської централізації, допомагали їм до успіхів. Змякшувала цю гегемонію лише чисто мілітарна краща боекватність Українців, що виявилась вже біля Перепятихи. Так 1172. року князь Мстислав із Мономаховичів, оточений у Вишгороді Андрієм Боголюбським, не тільки вдержав облогу значно численішого війська, але й погромив його та змусів до ганебної утечі. Маленькі українські князі не мали, одначе, змоги використати такі успіхи, а великий князь Суздаля завше вмів настренчити їх одних проти других. Навіть коли Київ на довший час попав в одні руки Святослава Всеволодовича чернигівського (1176—1194), то це не могло підняти його могутності. Щоб спокійно ним володіти, мусів Святослав відступити своїм суперникам усі прина-

лежні до Київської землі і засісти у позбавленому провінцій місті. До того в 70—80-их роках XII. віку знову оживились половецькі напади, вимагаючи побільшеної уваги в бік степу.

Єдиною силою, що могла творити протидію північному Суздалеві, була Галичина. Син Володимирка, *Ярослав Осмомисл* (1153—1187), довгим мирним правлінням підніс свою країну на значний степень могутості. Зовнішні обставини цьому сприяли: це була епоха Хрестових походів і в зв'язку з ними піднялось значіння шляхів, що зв'язували західню Європу з Орієнтом, отже теж і річних ліній Прута й Дністра. Очевидно, роля їх лишалась всеж побічною, тому й багатством і силою Галичина ніколи не могла зрівнятися з Київською державою. Всеж Ярослав Осмомисл використав вигідну ситуацію, опанувавши всю течію Прута й Дністра та станувши над Чорним морем. В відчутті своєї сили змінив він традиційну політику свого батька і заняв неприхильне до Суздаля становище.

Слабим місцем Галичини була наявність побіч князя і дружини ще одної політичної сили, міцно зв'язаного зі землею — боярства. Ця, на західноєвропейський взірець сформована земельна аристократія, стреміла до обмеження княжої влади і вічними заворушеннями унеможлиблювала дале-

косяглі політичні підприємства. Зв'язані з могутістю боярства соціальної обставини певно вплинули і на появу півкочової української людності на нижньому Дністрі й Пруті, відомої під назвою «бродників». Характерно, що лише для Галицького князівства представляла ця степова збиранина якусь соціальну небезпеку і про напади бродників відомо головню на галицьке Пониззя. Співчуття з ними серед населення, з опозиції до існуючого ладу, виступило теж в першу чергу на західній Україні. Коли свояк Ярослава Осмомисла, князь Іван Берладник, пробував з допомогою бродників здобути собі Галичину, то він знайшов підтримку серед селянства, яке збігалось до нього (1159). Сам володар Галичу мусів, очевидно, шукати інших шляхів для боротьби з боярством. Сліди такої боротьби треба бачити в родинній трагедії Ярослава Осмомисла, його житті з Настасією Чагровою з незначного боярського роду, та занедбанні легальної жінки Ольги суздальської. Князь, очевидно, шукав опори в нижчих воєнних верствах. Але значніші бояри безкарно спалили Настасію на кострі і змусили Ярослава до дальшого співжиття з Ольгою, отже княжі заміри потерпіли невдачу.

Син Ярослава, *Володимир* (1187—1198), не був людиною, яка б могла справитись із бояр-

ською опозицією. Вигнаний із Галичини, привів він на неї Угрів і остаточно вернув собі батьків стілець лише завдяки протекції німецького цесаря Фридриха Барбаросси та Всеволода суздальського. Використати можливості Галичини для скинення московської гегемонії на Україні могла лише видатна рішуча людина, яка мала би певне опертя проти всесильного боярства. Таким був унук Ізяслава II. володимирський князь *Роман Великий* (1199—1205).

На Волині теж уже існувала сильна верства осілих на землі дружинників. В протилежність до Галичини, волинське боярство мирно уживалось із князями, а зокрема виріжнялось міцною відданістю родові Мономаховичів, з якого походив Роман. Маючи тверду опору в своїм Володимирі, Роман міг не рахуватись з настроями галицької аристократії, а свобідно використовувати засоби країни для побудування великої держави. Опанувавши Галичину, відразу почав Роман об'єднувати українські землі. Він захопив Київ і посадив там свого підручного князя, Інгвара луцького. Таким чином вирвано Подніпров'я зпід чужої гегемонії; Всеволод Велике Гніздо не наважився противитися Романові а волів покінчити діло миром. Кількома походами на Половців, Роман остаточно підрізав їх воєнну силу. Цим

підприємством володар незагрожених кочовниками лісних теренів, показав своє зрозуміння до потреб всієї України та здобув моральне оправдання для свого верховодства в ній. Боротьба зі степом серед завше життєво заінтересованою цією справою суспільстві служила вже від часів Мономаха найкращим засобом здобути собі признання і популярність. Далі прилучив Роман до своєї держави Підляшша та Турово-Пінщину. В самім розмаху своєї імпонуючої діяльності поляг він у сутичці з Поляками під Завихостом на Вислі.

Всі здобутки Романа були тепер змарновані. Всеволод суздальський знову простер свою гегемонію над Київом. Знову щокілька місяців почали мінятися там князьки, хоч тепер може перевагу мали чернігівські роди. В Галичині вибухла усобиця, що потривала кількадесять літ і дістала назву «великий мятеж». Малі діти Романа мусіли тікати на Волинь, а потім до Польщі. До Галича покликали бояри насамперед трьох братів сіверських князів (Ігоревичів*). Ці, одначе, спробували увільнитись від контролю бояр, улаштувавши різню найвидатніших їх представників.

*) Синів відомого зі „Слова о полку“ Ігоря Святославича.

Ігоревичі своєї мети не досягли. Решта бояр закликала на допомогу Угрів і, піймавши своїх князів, повісила їх (1211). Один із бояр, *Володислав Кормильчик*, сам спробував проголосити себе князем, але також не втримався. Всі ці події — різня, повішення князів, проголошення князем боярина — являються зовсім виїмковими у давній українській історії і свідчать про велике роззоблення воюючих стороництв. Угорський король Андрій II. та польський князь Лешко заключили між собою в Спиші умову (1214), згідно з якою Галичину діставав малолітній угорський королевич Кольоман (5 літ), оженившись із ще молодшою польською князівною Соломеєю (2 роки). Фактичне правління краєм залишилося в руках начальників мадярських залог. Синам Романа, підростаючим Данилові й Василькові, віддано Володимир. Занедовго, одначе, посварились межю собою Лешко й Андрій II. і цим скористався новгородський князь *Мстислав Удалий* (1219—1227), щоб самому опанувати Галичину. Як добрий вояк, побив він угорські й польські війська, але сам бездітний, погодився визнати мадярського королевича своїм наступником.

Тимчасом Данило та Василько при вірній підтримці відданого їм волинського боярства скріпляли своє становище. Їм удалось здобути

Холмщину і обєднати довкола себе майже цілу Волинь. З боку північних князів спротиву не було, бо в Суздалі після смерти Всеволода Велике Гніздо вибухли власні усобиці. Данило швидко заняв видатне становище серед українських князів, тим більше, що за прикладом батька свого Романа, брав він живу участь у боротьбі з кочовниками, хоч його в захищеній Волині ці справи безпосередньо не обходили. Половці до цього часу втратили значіння, але 1224. року показалаь зі сходу нова орда — Татари. Перший удар їх спрямувався очевидно якраз на Половців. Загрожені кочовники звернулися за допомогою до українських князів і ці останні, на спільній нараді, постановили вирушити проти нового ворога. В поході взяв участь і Данило. Татари послали були до князів посольство зі заявою, що вони воюють лише з Половцями, але князі на неутралітет не погодилися. Рішення першим задиратися з Татарами, ідучи вперед у степи, часто ганилося в історіографії, але ця догана оправдана лише остаточною невдачею. Саме по собі рішення при допомозі вже ослабленої, напів засимільованої орди не допустити нових небезпечних кочовників навіть до меж України, належить до найдалекозоріших в українській політиці; цим разом не повторилась по-

милка Святослава з Хозарами. Інша вже річ, що численна здисциплінована сила «безбожних Мсавитян, званих Татарами», занадто переважала розсварених і зависних один на одного князів. Похід закінчився повним розгромом спільників у битві над Калкою, де полягла більшість князів, а взяті в неволю — замучені. Татари на цей раз не використали успіху, а повернули назад до Азії.

Поразка над Калкою не зменшила сили й енергії Данила і незабаром після смерти Мстислава Удалого (1228) вступив він в останню боротьбу за Галич. Суперниками його були спершу угорський королевич Андрій, а потім, підпомаганий Уграми, чернігівський князь Ростислав. Але властивим ворогом Романової династії залишались місцеві бояри. Галицько-Волинський літопис, головне джерело відомостей про «великий мятеж», писаний гарячим сторонником Данила, і звідти походить оцінка боярства, як анархістичного, несталого і віроломного. Але це боярство більше ніж тридцять літ уперто боролось з Романовичами і коли в чому виявило подивугідну сталість і однодушність, то якраз у ненависти до цієї династії. Без якогобудь глибшого ідейного обґрунтування така довга і уперта вороженча трудно мислима. Мотиви, якими бояри

оправдували свою діяльність, не відомі. Зі звістки про стягнотого Данилом «за гордість його» боярського прихильника, співця Митуси, можна думати, що існувала навіть полемічна література (може лише усна) проти Романовичів. Цей останній домисел має тим більшу правдоподібність, що вище галицьке духовенство, отже головна культурна верства, була настроєна однаково з боярством. Відомий спротив галицького єпископа Артемія, коли Данило в останнє здобував Галич а горожане добровільно передались на його бік. Примушений вийти назустріч Романовичеві, єпископ мав, по словам літопису, усмішку на устах, але очі повні сліз. Остаточо Данило переміг і його супротивники перейшли в історію з епітетом «коромольників».

Галич багато разів переходив з рук у руки; аж 1238. р. заволодів ним Данило остаточно. Це була хвилина, коли йому вдалось обєднати майже всю Україну. Він вирвав навіть Київ із рук слабих чернигівських князів та посадив там свого відпоручника тисяцького, Дмитра. Перехрестила Данилові заміри татарська пожога. Внук Чингісхана, Батий, зявився 1236. у східній Європі з великим військом, що своїм вишколом і тактикою далеко переважало тодішні європейські почоти збройного лицарства. Після

завоювання волжських Болгар та Московщини, з'явився Батий на Україні. 1239. взяв Чернігів та Переяслав, 1240. — Київ, і руйнуючи та палячи дальші міста, пройшов аж на Шлеск та до Угорщини. Одначе ряд волинських міст зумів оборонитися, в першу чергу Кремянець. В 1242. році повернувся Батий назад і заснував над Волгою т. зв. Золоту Орду, яка володіла майже половиною Європи. В літописи ввійшли татарські вбивства та знищення сильно перебільшеними. Конкретно відома велика релігійна толерантність Татар, а, отже, і пошана до культурного життя підбитих народів. Як би Володимир, Берестя чи інші міста були вирізані до решти, Данило, якого головною опорою була Волинь, не мав би вже того значіння, що давніше. Тимчасом цього не видно і хоч син Романа мусів визнати татарську зверхність, то Батий трактував його з певною пошаною як сильного васала. Це виразно виступило в літописнім оповіданню про поїздку Данила в орду. Випивши кобилячого молока (кumisу), що символізувало визнання татарської зверхности, дістав Данило в дар від хана, як більш для себе відповідний напиток, вино. Це означало знову респект хана перед ще не зломленою силою Галицько-Волинського князівства. Недурно-ж відчуло оточення князя по-

дорож його до орди як страшну ганьбу. При зовсім зломанім опорі це почуття не могло б мати місця. Недурно-ж в 1245. році зміг Данило під Ярославом нанести велику поразку угорсько-польському військові, що допомагало претендентові на Галич, Ростиславові чернігівському. Ця перемога на сотню літ поклала край зазіханням чужинців на українські землі і остаточно закрипила західню Україну за династією Романа. Лементи про татарські звірства більше звучать як агітаційний засіб заохоти до дальшої боротьби. В них треба бачити тогочасну воєнну «Гроельпропаганду» проти орди.

Положення Данила залишилось всеж дуже скрутним. Дрібні чернігівські князі обернулися у верству більших землевласників і вповні признавали владу Татар. Також і київські володарі стояли в залежності від ординських баскаків, а самі промишляли степовими розбоями. На західній Київщині та на Поділля дійшло навіть до повного розпаду київсько-дружинного устрою. Поодинокі сільські громади віддавалися прямо під татарську зверхність і платили баскакам данину, залишаючись у своїм внутрішнім житті під керівництвом власних князів, ніяк не спорідених з династією Руриковичів. До таких належала Болоховська земля, якої географічне

положення точно не відоме (мабуть горішнє Побожжя). Татарське правління забезпечувало їх зі зовні, але Болоховські князі не обмежились спокійним господарюванням на своїх землях, лише відразу почали експанзію вбік Галицько-Волинської держави. В 1241. році вони невдало пробували захопити Бакоту. Знов характерно, що наступ цих народоправних громад звернувся не проти нікчемних решток князівського побуту Києва й Сіверщини, а якраз проти досить міцного аристократичного устрою західних земель. Очевидно, саме в цей бік, як давніше від бродників скеровувалась соціально-атракційна сила народоваля під татарською зверхністю. Серед невдоволених боярсько-дружинним устроєм завше могли Болоховці знайти собі прихильників і таким чином являлись вони небезпечним ферментом по сусідству. Питання його ліквідації було питанням внутрішнього ладу Данилової держави. Але була й інша причина, що мусіла довести до зудару з Татарами. Галичина-Волинь залишалась невеликим, зі всіх боків стисненим сильними сусідами, краєм. Тривалий рятунок могло дати лише об'єднання зі східно-українськими землями, себто відновлення політики Романа і своєї власної з перед 1240. Данило почав систематично готуватись до неминучого

чого поражунку з Золотою Ордою, будуючи замки та стараючись позискати собі в Європі союзників для Хрестового походу проти Татар. Скорше всього заприятнися Данило з угорським королем Белою IV, що сам сильно потерпів від Татар. Але замість допомоги втягнув цей останній Данила у вир європейської політики, в боротьбу за спадщину по вимерших австрійських герцогах Бабенбергах (1246—1261), де Данило виступив разом з Угорщиною проти чеського короля Пшемисла-Отокара II. Добрі відносини з польськими князями, особливо з Конрадом Мазовецьким, втягнули Данила у війну проти литовського князя Мендовга, яка закінчилася з покровненням обох володарів, при чім Данило дістав на півночі землю Ятвягів, а його син Шварно — вигляди стати спадкоємцем Мендовга. Великі надії покладав син Романа на допомогу папи при організації Хрестового походу проти невірних Татар, а взамін обіцяв він церковну унію. Ці надії завели: папа тільки прислав королівську корону, якою Данило й коронувався в Дорогичині 1253. Нарешті кількома походами (1252, 1254) систематично понищив Данило Болохівські волості. Але реальної помочі так ні звідки й не було, а тимчасом Татари виступили проти короля. Полководець Бурундай з сильним військом зажадав збу-

рення побудованих фортець. Будучи сам без
спільників, Данило мусів скоритися. Тільки йо-
го улюблену резиденцію, Холм, вдалося вряту-
вати перед знищенням. Скоро після цієї ката-
строфи своїх плянів помер і король Данило
(1264).

6. Кінець Галицько-Волинської держави.

Властиво про катастрофу можна говорити лише з точки погляду залишення експанзивних плянів Данила на східню Україну. Як політичний організм у конфлікті з Золотою Ордою, Галицько-Волинська держава не лише встоялася, але й зберегла фактичну незалежність, визнаючи хіба номінально татарську зверхність. Особливо виразно видно це по тому, що крім Данила ніоден галицько-волинський князь більше не їздив до Золотої Орди. Тимчасом східньоукраїнські володарі (не кажучи вже про московських) мусіли, принаймні, вступаючи на престол, їхати випрошувати собі підтверджуючий ханський ярлик. Без такого ярлика вони ще не вважались князями. Соціяльну небезпеку з боку Болоховців і всяких «татарських людей» вдалось Галицько-Волинській державі знищити. Це один з небагатьох випадків в історії, коли українська провідна верства зуміла справитися з національ-

ним і соціяльним питанням. Приймаючи на увагу трудне становище супроти могутчої орди, треба признати тим більшу заслугу таким як печатник Курило, дворський Андрій і інші ледве знані по іменах сподвижники Данила, з яких складалася ця верства. Але всеж невдача плянів короля мала характер катастрофи: вона припечатала долю Галицько-Волинської держави, що залишилася скалком української території рано чи пізно засудженої на загибелю серед сильніших сусідів. Про новий наступ на орду годі було й думати. А зречення з природних та людських резервуарів східньої України означало зречення з можливості стати першорядною воєнною потугою. Наступники Данила не змогли стати тим ядром, довкола якого кристалізувався би визвольний протитатарський рух і так втратила їх держава всяку рацію існування. На вазі цього твердження нічого не змінє обставина, що завдяки внутрішнім усобицям у Польщі й Угорщині, позиція сина Данилового, Льва І. (1264—коло 1301), була ще досить блискучою. В рр. 1281—1283. вдалось йому навіть сягнути за гори і на досить довгий час заволодіти Карпатською Україною. Переходово панував Лев також і в Любліні. На Волині сидів син Данилового брата і вірного поміщика Василька († 1270), Во-

лодимир (1270—1289), і молодший брат Льва, Мстислав. Хоч всі ці князі не дуже ладили між собою, але в зовнішній політиці виступали вони солідарно. Вся держава зєдналася знову під берлом короля Юрія I. Львовича (приблизно 1301—1308). З королівського його титулу можна думати, що він відновив зносини з папою, як за Данила. Резидував Юрій у Володимирі; видимо Волинь і далі лишалась головною опорою княжої влади.

Найбільшим успіхом короля було заснування галицької митрополії (1303). Після спустошення Києва Татарами, почали митрополити - Греки вчащати на Московщину, де під татарською владою залишились багатші князі, які їх могли краще протегувати. Тимсамим українська церква почала попадати під чужий ворожий вплив. Коло 1300. митрополит Кирило III. назавше переселився спершу до Владіміра, а потім до Москви, Україна залишилася без церковного голови. Тоді Юрієві I. вдалось добитись у царгородського патріярха заснування нової митрополії в Галичі, яка проіснувала до кінця держави Романовичів (1347), коли її завдяки інтригам Москви патріярх знову скасував. За наслідників Юрія I., Льва II. та Андрія (приблизно 1308—1323), які правили разом, втратила Галицько-Волинська

держава Карпатську Україну на користь Угорщини (біля 1320), та Турово-Пінщину на користь Литви, яка перебрала справу об'єднання та визволення українських племен. Ці всі втрати були симптоматичні: королі Карл-Роберт угорський і Владислав Локетек польський перевели далекойдуче об'єднання своїх народів і починали натискати на державу Романа, що від часів Льва все ще по інерції додержували добросусідські взаємини зі слабнучою ордою.

Князь Юрій II. Болеслав (1323—1340) походив з князів мазовецьких і доводився лише родичем Андрієві та Львові II., що зійшли зі світу, не залишивши нащадків. Галицько-Волинський трон припав йому по виборі бояр, які, очевидно, зискали сильний вплив на діла управління. Правильно оцінюючи небезпеку зі заходу, шукав Юрій II. союзу зі спорідненою потугою Литовсько-Руського князівства Гедиміна та надав його синові, Любартові, Луцьк. Скоро попав він у непорозуміння з галицькими боярами, які й отруїли його. Можливо, що це отруєння сталося у зв'язку з чужоземною інтригою. Польща і Угорщина заключили між собою 1339. союз, договірившись про поділ спадщини Романовичів; на першу ж вістку про смерть Юрія II. Болесла-

ва, вирушив польський король Казимир Великий на Галичину. Та цим разом вдалось йому захопити лише деякі пограничні міста (мабуть Сянік). Перемишльський воєвода Дмитро Детько встиг згуртувати довкола себе боярство і прикликати на допомогу Татар. Галичина визнала князем Любарта, що вже сидів на Волині († біля 1384), хоч у дійсності вся влада лишалась в руках боярської олігархії. Признання Гедимінового сина, розуміється, забезпечувало підтримку Литви-Руси, але ця остання, звязана війною з німецькими рицарями, Татарами і Московщиною, не була в стані багато допомогти. Остаточний вислід залежав від настроїв населення.

Здисципліноване, завше солідарне зі своїм князем, боярство Волині зуміло відстояти власну землю, а розбита безсила галицька аристократія попала до польської держави. В 1349. році, після смерти Дмитра Детька, захопив Казимир Великий майже всю Галичину. В слідуючім, році договорився він з королем Людовиком угорським, що спадщина Романовичів має належати угорській короні, але до життя Казимира надана в лен королеві Польщі. Союзники, одначе, не допінити упертости Любарта і його Волиняків. Похід Людовика й Казимира в р. 1352. закінчився нічим після невдалої облоги Белза, що його успішно

оборонив воєвода *Дрозд*. Після кільканадцяти літ боротьби, вдалося було Казимирові захопити Володимир (1366), але зі смертю його всі здобутки Поляків на Волині були знову втрачені (1370). Аж 1377. дефінітивно відступив Любарт Людовикові, тоді вже королеві угорському і польському, Белз і Холм, а решта Волині натомість могла спокійно залишитись при великим князівстві Литовсько-Руським.

В Галичині призначив Людовик під своєю зверхністю правителем князя Володислава Опольського (1372—1378), якого завданням було приготувати тридцять літ заняту Поляками країну до безпосередньої злуки з Угорщиною. Але після смерті Людовика (1382) почались на Угорщині внутрішні заворушення, в той час, як польські пани однодушно скупчилися довкола його молодшої доньки Ядвиги. Унія Польщі з Литовсько-Руською державою в Крєві (1386), зміцнена шлюбом Ядвиги з великим князем Ягайлом, рішила долю Галичини. Року 1387. вступила королева польська туди на чолі невеликого війська і майже без спротиву заволоділа цілою країною. Спочатку Ягайло не хотів змішувати цього свого надбання з іншими землями королівства польського, а трактував його як свою особисту власність. Це було йому вигідно, бо та-

ким чином міг він притягнути українське боярство і до плачення податків і до дійсної військової служби; і від того, і від другого польська шляхта була вже звільнена. Як це важно було для короля, показала битва під Грінвальдом 1410., що зломилася сила Хрестоносного Ордену: з 15 польських полків у цій битві—7 було набрано з українських земель. Але під натиском польських панів, що стреміли до набуття вільних теренів на новоздобутих просторах, мусів король крок за кроком уступати, аж нарешті 1434. прийшло до повного зрівнання в правах Галичини з Польщею.

Ще до кінця XV. століття була ця країна областю постійних заворушень, головну роль в яких грали селянство і дрібна шляхта, що витворилася в наслідок польських реформ із боярського стану. Трудно сказати, чи було в цих рухах щось із національної нехиті проти напливаючих польських зайд, чи відбувались вони на чисто соціальному тлі аналогічно як аграрні рухи в середньовічній Європі — повстання Уота Тейлора в Англії 1388, жакерія у Франції (1358), або селянські війни у Німеччині, початі «штурмом на Готу» 1391. Напевно знаходили ці заворушення підтримку в сусідній Молдавії, що саме переживала під владою Стефана Великого

(1454—1504) епоху своєї найбільшої могутості і дуже прагнула урвати собі від Польщі принаймні Покуття. Завершилися ці рухи великим повстанням *Мухи* (1490), що його лише з трудом вдалося приборкати. Новий відрух серед населення Галичини викликала вже аж Хмельничина.

7. Устрій та побут за княжої доби.

Ядром цілого державного життя був княжий двір та живучий на ньому збройний почот, дружина князя. Відносини між князем та його дружинниками базувались на засаді вільного договору. Дружинник міг, коли хотів, покинути князя і шукати собі іншого наємця. Але поки він служив, зобов'язувала його вповні вояцька етика, яка вимагала безумовної відданости князеві до останку. Зрадити в хвилині небезпеки вважалось за найбільший сором. Накладаючи з одного боку на вояка такі зобов'язання, дружинна мораль вимагала і від князя в першу чергу турботи за добро свого почоту. Ідеальний князь мав бути передовсім щедрий і не жалуючий якслід погостити своїх товаришів зброї, а на війні не шафуючий без потреби їхнім життям. При поділі здобичі не мав він права показувати за велику захланність. Братство зброї князя й дружинників підкреслювалось на спільних бенкетах. Такі «пирування» служили не лише засобом розваги,

але зберігали ще з поганських часів на половину обрядовий характер. Всі державні справи вирішував князь на нараді зі своєю дружиною. У цій останній скоро виріжнися круг старших, випробованих, особливо довірених, сподвижників князя. При співучасті цих «старших мужів» полагджувалися біжучі адміністративні та політичні діла. В особливо важких справах скликалося все військо і мало змогу висловити свою думку. Коли князь на власну руку постановляв якийсь особливо трудний і далекий похід, то дружина могла відмовити йому послуху, але після спільної ухвали обовязок йти за вождем ставав загальним. В тягу XII—XIII. віків дружинники все більше відлучаються з княжого двору і осідають на землю, творячи боярську аристократію, що однак зберігала обовязок слідувати за своїм князем в разі війни. Найскорше і найповніше перейшов цей процес розкладу первісної дружини в Галичині.

З числа дружинників вербував князь своїх урядовців, які заступали його там, де він не міг бути особисто. Княжі обовязки, крім стягання податку, ведення адміністрації та воєнної охорони свого міста, полягали передовсім ще у судівництві. Князь був найвищим суддею, але в своїх ви роках керувався він давніми звичаями,

як вони жили в правній свідомості народу. А ця народня свідомість не знала злочину, як абстрактного поняття; злочин трактувався виключно, як приватна річева шкода. З власного почину влада шкідника не переслідувала. Це було діло пошкодованого. Він шукав винуватця, оцінював висоту заподіяної шкоди і жадав відповідної винагороди. Князь асистував у першу чергу в ролі поліції, щоб в разі потреби змусити винуватця до виконання присуду, зглядно, щоб погамувати претенсії пошкодованого, наколи би ці останні були занадто великі. Під кінець формулював князь вирок і дбав про заплачення штрафу, з якого одна частина — «головщина» йшла покривдженому, а друга — «вира» самому князеві, як судові оплати. Таким чином і «Руська Правда» являється не державним визнанням кодексом, а збіркою законів для приватного вжитку, якої призначенням було служити допомогою суддям. Туди записувались, отже, загальнопризнані звичаї, княжі розпорядження і вирок в деяких випадках, що могли би служити до вирішення подібних справ на пізніше. Багато захованих списків «Руської Правди» дають можливість простежити еволюцію правних поглядів народу в XI—XII. віках. Коли найстарші списки ще дозволяють криваву помсту, то пізніші, вже з дру-

гої половини XI. віку, визначено замість неї грошовий штраф. Отже навіть убивство переходить в поняття річевої шкоди. З усіх списків ясно виступає упривілейоване становище воєнної кляси. Коли за убиття селянина раховано 3 гривні кару, то «княжий муж» дружинник цинився в 12 гривень. Характерними для давнього українського права являються високі кару за образу чести, що свідчать про високе розвинене почуття її, та високе правне становище жінки. Кара за вбивство жінки була так само висока, як і за чоловіка. Вдова, навіть при дорослих дітях, лишалася головою родини.

Найнижчу верству населення складали невольники або раби. Їх було багато, бо їх число завше доповнювалось постійними війнами. Здобуте у ворожій країні населення, оберталося у рабів. Становище їх не було зовсім безправне; вони могли мати власне майно, а їх діти здебільшого уважались свобідними. Але вбивство раба трактувалось лише як шкода його панові і штраф йшов на його користь, і тільки до невольників стосовано кару на тілі.

Головну масу селянства складали вільні землевласники, смерди. Одначе за борги міг селянин попасти в рабство («закупи»). Головним заняттям селян лишалося хліборобство; лісові

промисли, в першу чергу бортництво та полювання на хутра, грали лише помічну ролю. Спосіб господарювання був ще цілком екстенсивний. Випаливши кавалок лісу та зібравши таким чином з угноєного поля кілька разів урожай, селянин просто кидав землю і переходив інде. Але рільниче приладдя далеко не було примітивне: такий скомплікований прилад, як плуг, був уже в загальнім вжитку. Господарство провадилося мабуть ще більшими групами людей, що виступали, як економічна і податкова одиниця, але документально виступає така група лише пізніше в Литовську добу під назвою «дворища». В обставинах боротьби первісного чоловіка з природою, обеднання у більші групи було ще господарчою konieczністю, але в основу такого обеднання зовсім не мусіло лягати кровне споріднення. Становище селянства не було на загал поганим; тільки в Галичині, як це можна догадуватися на підставі сильної позиції боярства, мусіло воно бути дещо гірше.

Природнім центром землі, органічно звязаним з їх осілим хліборобським населенням, були міста. В наслідок добре розвиненої торгівлі, досягали вони часто значних розмірів та багатства. Князь резидував майже завше в місті і являвся необхідною складовою частиною міського управ-

ління. Для власної охорони, суду, і для підтримання ладу, міщани конче потребували князя з його дружинниками. Але побіч нього мало місто і своє власне управління, органом якого було віче. Віче складалося з усіх громадян міста, що збирались звичайно на певнім зазначенім місці і виносили обовязкові для всіх міщан постанови. З ним мусів звичайно рахуватися і князь. Бували випадки, коли віче зверталось проти якого небудь нелюбого князя, але поняття, що князь при місті мусить бути, лишалось міцно закорінене. Вже згадувано київську революцію 1068. року, коли кияни вигнали Ізяслава Ярославича, але зараз же посадили на його місце полоцького Всеслава. Щось подібне повторилось і 1113., коли місто Київ закликала Володимира Мономаха. Проте сутички віча з князем на Україні належать до виїмків. Назагал князі числилися з опінією громадян, а ці знову не могли обійтись без князя і визнавали принцип династичної спадковости так, що обидві сили могли у взаємній рівновазі уживатися поруч себе. Цікаво порівняти цей стан із відносинами у сумежній Росії, де в Новгороді віче зовсім відтиснуло князя на другий план, і в Суздальщині, де навпаки князі швидко зменшили авторитет віча та швидкими кроками наближались до абсолютизму. В цілому в XII—XIII.

століттях хилилось міське життя на Україні до упадку, в наслідок уже згаданого занепаду торгівлі. Населення їх маліло, а те, яке лишалось, кидало міські азяття, звертаючись до хліборобства. Чужоземні подорожні XIII—XIV-их віків дивувались лише на величаві храми, рештки славних княжих часів, що так контрастували зі сучасним їм, більше нагадуючим село, виглядом міста. За останніх літ Галицько-Волинської держави почали напливати, зокрема до західньоукраїнських міст, чужинці — Німці, Чехи, Поляки. В першому віці польського панування в Галичині усі львівські війти були Німці. Згодом з'явилися ще Вірмени, яким Польща дала притулок від переслідувань, що їх вони на їхній батьківщині зазнавали від мусульман. Особливо значні були вірменські колонії у Кам'янці та у Львові. Закликали чужинців почасти вже й самі галицько-волинські князі, почавши від Данила. Очевидно, мали вони на увазі піднести міські торгівлю та промисл. Юрій II. Болеслав мав викликати навіть обурення своїм протегуванням чужинців. Збільшення численности інших національностей змінило й характер міського життя. Вже в останніх роках Галицько-Волинської держави з'явилося в західньоукраїнських містах німецьке Магдебурське право. Це останнє справді

робило з міста властиво державу в державі і сильно помагало його розвиткові всіми свободами та привілеями, але з другого боку воно розривало віковий органічний звязок міста зі землею і відчужувало його від життя українського народу. За польської влади обернулось Магдебурське право прямо в засіб національного поневолення, бо надаючи його звичайно, застерігали королі чи магнати більші привилеї католикам. Українці опинялись у положенні переслідуваної меншости.

Як уже згадувалось вище, духовенство на Україні було майже виключно грецьке, чуже інтересам і потребам землі. Але християнство в цю добу ще не пішло глибоко в народні маси. Принявши формально без спротиву хрещення, мабуть через відсутність організованого стану поганських жреців, населення продовжувало жити в своїх старих поняттях і звичаях. Християнська віра властиво обмежувалась на вищі круги суспільности — князя й дружинників та й тут вона навряд чи була дуже глибоко закорінена. Характерне під цим оглядом вживання князями у щоденнім житті поганського імени, тоді як християнські їм імена, майже не знані, згадувались хіба в церковних проповідях. Так Іларіон у своїй промові називав Ярослава Мудрого по християн-

ськи Юрієм. Літописи того часу хоч і писались майже виключно духовними людьми вживали поганських імен князів, очевидно, просто тому, що саме під таким назвиськом знав князя загал. Читач тих часів міг добре знати напр. Святополка II. Ізяславича київського, але як би автор літопису називав його по християнськи Михайлом, то він би не міг так скоро дібрати, про кого саме мова. Лише в XIII—XIV-их віках починають частіше траплятися церковні імена, в першу чергу на Західній Україні, як це видно хоч би з династичного ряду Роман — Данило — Василько — Лев — Юрій...

Але чим слабше проникла християнська релігія в загальну масу людности, тим більше переїмались нею окремі одиниці. Це спричинило на Україні появу в XI. столітті аскетичного чернецтва. Поодинокі люди, віддавшись вповні ідеї переведення в життя християнських ідеалів, відходили до монастиря. На свій час були це найбільш очитані й передові люди і тому мусіли монастирі стати не тільки осередками культурного життя, але й торгівлі та колонізації незанятих земель. Наявність великого числа монахів, що працювали для слави Божої без ніякої платні і ще вважали за особливу заслугу обмежувати до мінімуму свої тілесні потреби, давала монастирям

великі продукційні можливості, а обставина, що це були освіченіші люде доби, гарантувала, що й господарка буде вестись більше раціональними способами. Крім того монастир виконував завдання соціальної опіки, як догляд за хорими чи жебраками. Ласка, якою вважали своїм моральним обов'язком князі або визначні бояри оточувати монастирі, тільки сприяла їх розвиткові. Подарунки й пожертви, що пили зі зовні, перетворювали осідок ченців у місце збирання капіталів. Це уможлиблювало монастирям вести на широку скалю банкові операції. Ці останні мали тим більше значіння, що, позичаючи гроші, ченці брали лише невеликий відсоток (а то й зовсім ніякого); в тих часах, коли проценти позички були дуже високі, допомагали монастирі, отже, сильно розвиткові торгвлі. Відомий з «Київо-Печерського Патерика» епізод, коли ченці підчас браку солі в Київі підрізали спробу спекулянтів підбити ціни на цей продукт, пускаючи його на ринок зі своїх запасів по нормальним цінам. Найславнішим був київський Печерський монастир, заснований в половині XI. віку Антонієм та Теодосієм. Зокрема організаційні здібности цього останнього допомогли монастиреві розвинутися, а суворий статут грецького монашого ордену Студитів, який завів Теодосій, скоро на-

дав Печерській обителі авреолу особливої святости. Зворотною стороною захопленого аскетизму, якому віддавались ченці, було відчуження їх від політичних проблем сучасности. Тим то і в монастирях не могла зродитись теорія, яка запобігала би розпадові Київської держави, создания якого небусть чисто абстрактного центрального пункту, в стилі саме повстаючого на Угорщині (а пізніше і в Польщі) поняття «корона регні Гунгаріе». Зміст інтелектуального життя монахів вичерпувався щоденною боротьбою з демонічними силами за врятування власної душі.

8. Важніша література.

- Андрияшев А.*, Очерки истории Волынской земли до конца XIV. века. Київ 1887.
- Андрияшев О.*, Нарис історії колонізації Київської Русі до кінця XV. віку. «Київ та його околиці в історії і пам'ятках», Київ 1926.
- Андрияшев О.*, Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI. віку. «Записки Исторично-Філологічного відділу ВУАН» XX, Київ 1928.
- Андрияшев О.*, Хто були літописні болоховські князі. Наук. Збірник Істор. Секції ВУАН, Київ 1929.
- Аничков Е.*, Язычество и древняя Русь. Петербург 1914.
- Багалеї Д.*, История Северской земли до половины XIV. столетия. Київ 1882.
- Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований. Петербург 1907.
- Величко Г.*, Політичні й торговельні взаємини Русі і Візантії в X—XI. століттю. Записки Наук. Тов. Шевченка VI, Львів 1895.
- Геродот із Галікарнасу*, Скітія. Львів 1937.
- Голубинський Е.*, История русской церкви, I. Москва 1901—1904.
- Голубовский П.*, Печенеги, Торки, Половцы до пришествия Татар. Київ 1884.

- Голубовский П.*, История Северной земли до половины XIV. столетия. Київ 1882.
- Грушевский А.*, Очерки по истории Туровского княжества. Київ 1902.
- Грушевский М.*, Очерк истории Киевской земли. Київ 1891.
- Грушевський М.*, Віймки з жерел по історії України—Руси. Львів 1895.
- Грушевський М.*, Звичайна схема «руської історії і справа раціонального укладу історії східного славянства. Сборник статей по славяноведению, I. Петербург 1904; німецький переклад у збірнику: «Проф. Міхаель Грушевський, зайн лебен унд Віркен». Берлін 1935.
- Грушевський М.*, Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. Записки Наук. Тов. Шевченка 41, Львів 1901.
- Грушевський М.*, Галицьке боярство в XII—XIII-их віках. Записки Наук. Тов. Шевченка XX, Львів 1898.
- Данилович В.*, Археологічна минувшина Київщини. Київ 1925.
- Дашкевич Н.*, Княжение Данила Галицького. Київ 1873; український переклад: Тернопіль 1886.
- Дашкевич Н.*, Болоховская земля и ее значение в русской истории. Київ 1878.

- Довнар-Запольский М.*, Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель. Київ 1891.
- Иванов П.*, Историческая судьба Волынской земли до конца XIV. века. Одесса 1895.
- Кордуба М.*, Суспільні верстви та політичні партії в Галицькiм князівствi до половини XIII віку. Записки Наук. Тов. Шевченка XXXII, Львів 1899.
- Левицький К.*, Правда Руська, пам'ятник законодавчий права руського з XI. віку. Львів 1895.
- Линниченко И.*, Вече в Киевской области. Київ 1881.
- Линниченко И.*, Черты из истории сословий в Галицкой (Юго-Западной) Руси XIV—XV в. Москва 1894; український переклад: Львів 1899.
- Любомиров*, Торговья связи древней Руси с востоком в VIII—IX. веках. Саратов 1923.
- Ляскоронский В.*, История Переяславской земли до половины XIII века. Київ 1903.
- Лашенко А.*, Сага про Олфа Трігвасона й літописне оповідання про Ольгу. «Україна». IV., Київ 1926.
- Максимейко М.*, Опыт практического исследования Русской Правды. Харків 1914.
- Максимейко М.*, Систем Руської Правди в її поширеній редакції. Праці Комісії для вивчення історії українського права, II. Київ 1926.

- Максимейко М.*, Про смердів Руської Правди. Праці Комісії для виучування історії українського права, III. Київ 1927.
- Молчановський Н.*, Очерки известий о Подольской земле до 1434. года. Київ 1895.
- Мошин В.*, Варягорусский вопрос. «Славія» X. Прага 1930.
- Мошин В.*, Начало Руси. Норманы в восточной Европе. «Бизантінославіка». III, IV. Прага 1931—1932.
- Новицький В.*, Давнє Лукомор'я. Записки Іст. Філ. Відділу ВУАН XXIV. Київ 1929.
- Паначовний*, Стародавні грецькі колонії боспорські. Записки Наук. Тов. Шевченка II, Львів 1893.
- Пархоменко В.*, Начало христианства на Руси. Полтава 1913.
- Пархоменко В.*, Початок історично-державного життя на Україні. Київ 1925.
- Партицький О.*, Скандинавщина в давній Русі. Львів 1887.
- Перфецький Е.*, Русские летописные своды и их взаимоотношения. Братислава 1922.
- Пастернак Я.*, Коротка археологія Західноукраїнських земель. Львів 1932.
- Пресняков А.*, Княжое право в древней Руси. Петербург 1909.

- Приселков М.*, Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси. Петербург 1913.
- Приселков М.*, Нестор-Летописец. Петербург 1923.
- Сергієнко М.*, Громадський рух на Україні-Руси в XIII в. Записки Наук. Тов. Шевченка, І. Львів 1892.
- Сіцінський Є.*, Нариси з історії Поділля, І. Вінниця 1927.
- Слюсаренко Ф.*, Мітридат Евпатор і населення України. Праці Педагогічного Інституту ім. Драгоманова, І. Прага 1929.
- Слюсаренко Ф.*, Грецько-скитські взаємовідносини в II ст. перед Р. Х. Наук. Ювілейний Збірник Т. Г. Масарика І, Прага 1928.
- Смолічев П.*, Чернигів та його околиці за часів великокнязівських. «Чернигів та північне Лівобережжя». Київ 1928.
- Соловьев С.*, История России с древнейших времен, т. I і далі; багато видань.
- Спіцин А.*, Расселение древне-русских племен по археологическим данным. Журнал Министерства Народного Просвещения VIII, 1899.
- Спіцин А.*, Південно-руський неоліт. Ювілейний збірник на пошану Багалія. Київ 1927.
- Терлецький О.*, Політичні події на Галицькій Русі в 1340 р. Записки Наук. Тов. Шевченка

- Трипільська культура на Україні, I. Київ 1926.
XII. Львів 1896.
- Тутковський П.*, Причини т. зв. «наступів азійських варварів на Європу». «Первісне громадянство», III. Київ 1926.
- Чубатий М.*, Україна і Рим в XIII. віці. Записки Наук. Тов. Шевченка 123—124. Львів 1917.
- Шахматов А.*, Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Петербург 1908.
- Шахматов А.*, Древнейшая судьбы русского племени. Петербург 1919.
- Шестаков С.*, Кіммерійці в археології України. Юбілейний Збірник на пошану Багалія. Київ 1927.
-

З М І С Т:

1. Вступ 5
2. Початки українського народу . . 13
3. Повстання і розцвіт Київської держави 21
4. Гегемонія Києва на сході Європи . . 31
5. Боротьба за гегемонію в Східній Європі 41
6. Кінець Галицько-Волинської держави 56
7. Устрій та побут за княжої доби . . 64
8. Важніша література 75

Ціна: 15-00

M 1774-1

К. С. М. С. 1

Адреса видавництва
Jurij Tyščenko, nakladatelství, Praha II., Žitná 13
Protectorat Böhmen und Mähren